

פתח דבר

הגותו של רבי יהודה הלוי (ריה"ל) כולה שירה, ושירתו כולה רעיון. השילוב של קסם סגנוני יוצא דופן ומשמעות רעיונית מאפיין את יצירתו של ריה"ל גם ללא זיקה לוויכוח האקדמי על עצם קיומה של זיקה בין השירה להגות. מאז הופיע ריה"ל בשמי השירה העברית, ביקשו רבים וטובים לעמוד על קסמה המיוחד של שירתו. רבות נכתב בעניין מאז תיאורו של יוסף אבן אלכתוש את ריה"ל כ"תמצית ארצנו ומשמעותה, מעוזנו ומנהיגנו, החכם הנכבד, החסיד, היחיד בדורו, המושלם ר' יהודה בן הלוי ש"צ".¹ ובימינו כתב עזרא פליישר: "כשאתה קורא בפיוטי ריה"ל יש שאתה נגרר אחרי התנועה המופלאה הזאת כמו אחרי כישוף, אתה שוכח את המלים ואת משמעותן, את הרעיונות שהן מבקשות לגלם, ואתה מקשיב רק למלודיה העילאית, הערטילאית, של הצלילים המתמזגים זה בזה בהרמוניה שכמו אינה מן העולם הזה".² דומה שהחידה לא זכתה לפתרון מלא וכל מאמר ראוי על שירת ריה"ל מגלה קורטוב מאותה גדולה.

ריה"ל חי חיי אמן. הוא נדד מספרד הנוצרית לספרד המוסלמית וחוזר חלילה, מעיר לעיר ומחצר לחצר. הוא חיבר שירים באירועים משפחתיים וחברתיים של שועים ונגידים, נמנה עם חוגי משוררים ומשכילים, ובו בזמן גם עסק בלימוד תורה עם תלמידי חכמים בדורו. החלטתו לעלות לארץ ישראל בדרך הים הוליקה אותו למצרים, שם רכש חברים ומעריצים חדשים, ולאחר מכן שם פעמיו לארץ ישראל. סופו של ריה"ל במסע זה אינו ידוע. במידה רבה אף קורות חייו של ריה"ל הם סיפור ושיר; הם שבו את דמיונם של סופרים בני דורנו כמו יהודה בורלא.

שירת ריה"ל זכתה להכרה מלאה מלכתחילה, מיד עם הופעתה בימי נעוריו. על גדולתו כמשורר הכריז לא אחר מאשר משה אבן עזרא, שנחשב בשעתו ראש וראשון למשוררי ספרד.³ ולא רק בחייו כן, אלא לאורך כל הדורות כולם, שרו לו שירי תהילה,

1 במכתב מן הגניזה, ראה מ' גיל וע' פליישר, יהודה הלוי ובני חוגו – 55 תעודות מן הגניזה, ירושלים תשס"א, עמ' 327–331.

2 ע' פליישר, "עיון בשירי הקדש של רבי יהודה הלוי", בתוך: משנתו ההגותית של רבי יהודה הלוי, בעריכת י' בן ששון, ירושלים תשל"ח, עמ' 178.

3 הנ"ל, "לקורות ר' יהודה הלוי בנעוריו וראשית קשריו עם ר' משה אבן עזרא", קרית ספר, סא

החל באלחריזי, שחי כמאה שנה אחרי ריה"ל והציג אותו כאחד ויחיד: "ולקח כל כלי חמדו (של השיר) / ויצא וסגר השער אחרי צאתו". כך כותב אלחריזי על שירת החול, ובאשר לשירת הקודש הוא מעיד: "ובשירי תפילותיו ימשוך כל לב ויכבשנו...". אכן, גם בשירת החול וגם בשירת הקודש נתקבלה שירתו לאורך הדורות כולם. מתוך השירה השתקפה אישיות, שהקסימה את כל יודעיה, והייתה מוקפת חיבה והערצה. מאות שירים ומכתבים החליף ריה"ל עם בני דורו בספרד ובמצרים. התקבלות שירתו ניכרת היטב במאות ההעתקות של שיריו בגניזה ובקובצי השירים בכתבי היד בספריות העולם. פיוטיו הופכים, כבר בדורו, לחלק ממחזור התפילה של קהילות רבות במזרח ובמערב. ובדורות שלאחריו זוכה שירתו להיות דוגמה ומופת. שירו הנערץ "ציון הלא תשאל" נעשה בניין אב לסוגת שירה חדשה, הלא הם שירי "הציוניות", קינות ושירים במתכונת "ציון הלא תשאל", הנכתבים בידי גדולי שירה באשכנז, בפרובנס ובצפון אפריקה, ותופסים פרק נכבד בסדרי הקינות עד היום הזה.

ראשיתו של המחקר המודרני על שירת ריה"ל נקשרה בשמו של שמואל דוד לוצאטו (שד"ל), שזכה והגיע לידיו כתב יד של דיוואן, הוא ספר שיריו של ריה"ל שהתגלגל לתוניס. על סמך כתב יד זה ההדיר שד"ל שני קובצי שירה הכוללים מאה ושלושים שירים ופיוטים לרבי יהודה הלוי, ובכך חשף שד"ל את שירת ריה"ל בפני אנשי חכמת ישראל, והשלים את מלאכתו של לאופולד צונץ שעסק בשקדנות רבה ברישום פיוטים ובאיסוף פרטים על מחבריהם. אבל עניינו של צונץ היה אך ורק בגילוי הפיוטי והתרבותי של הפיוטים, ואילו שד"ל התייחס בהערכה ובהערצה ללא סייג לריה"ל וראה בו מעין חוזה של תפיסתו שלו, הרואה בדבקות הדתית וברגש הלאומי את התכלית הרוחנית. למרבה הצער לא הספיק שד"ל להשלים את תכניתו להדיר את כל שירת ריה"ל.⁴ התחנה המשמעותית הבאה היא מהדורת חיים בראדי לשיירי ריה"ל, אשר למרות מעלותיה הרבות אינה שלמה, הן בהיקף השירים שבה והן בכך ששירי הקודש יצאו לאור ללא פירוש. את כינוס שירת הקודש וביאורה השלים דב ירדן לפני יותר משלושים שנה. את המהדורה המדעית המלאה על סמך ממצאי הגניזה ועל סמך גרסאות הדיוואן השונות בכתבי היד מכין זה שנים יוסף יהלום.

ההשלמה החשובה לדמותו של ריה"ל בהקשרה ההיסטורי והחברתי נבנתה בשקדנות רבה ובכישרון בידי שלמה דב גויטיין במחקריו על גניזת קהיר, וזו סוכמה בהיקף רב ובשיטתיות בספרם של משה גיל ועזרא פליישר.⁵ סקירה שיטתית ומבחר

(תשמ"ז), עמ' 893-910. כונס בתוך ע' פליישר, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, א-ג, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, בעמ' 788-805.

4 ראה י' האובן (נבו), שד"ל מגיש משיירי ריה"ל, תל אביב תשנ"ו. הספר מביא במהדורת צילום את שני קובצי השירה שההדיר שד"ל וכן מאמרים והשלמות של שד"ל לדיוואן ריה"ל.

5 ראה לעיל הערה 1.

מחקרים העוסקים ביצירתו השירית של ריה"ל ימצא הקורא באסופה שערכה אביבה דורון.⁶

מפליא הדבר, כי למרות מהדורות השירה לגלגוליהן ולמרות המאמרים והמחקרים הרבים העוסקים בעיונים פואטיים וניתוחי שירה עדיין לא נכתב ספר מקיף מתוך הערכה ספרותית טהורה לכלל שירתו של ריה"ל. אשר לשירת הקודש נוכל להצביע על ספרו של אפרים חזן, 'תורת השיר בפיוט הספרדי לאור שירת הקודש של ר' יהודה הלוי'.⁷ ראוי לציון מיוחד ספרם הנזכר לעיל של מ' גיל וע' פליישר, הפורס את תולדות חייו של ריה"ל תוך עיון משולב בשירתו ובמסמכי הגניזה המתייחסים אליו.

ומן המשורר אל הפילוסוף. אף על פי שריה"ל היה בעל אישיות חברתית וקשר קשרים עם האינטלקטואלים שבדורו, רעיונותיו לא הטביעו חותם ניכר על הדור. המדקדק ימצא זיקות בינם לבין מוטיבים בהגותם של ר' אברהם בר חייא הנשיא ור' אברהם אבן עזרא למשל. אבל דמותו של הרמב"ם, בן דורו הצעיר, העמידה את רעיונותיו של ריה"ל בצל. המאבק חסר הסיכוי שניהל ריה"ל נגד הפילוסופים נדון לכישלון, מאחר שהרמב"ם השתית את סודותיה של התורה על התפיסה המדעית והפילוסופית. גם זכויותיו הגדולות כמשורר ה"לאומי" לא עמדו לו, שהרי הרמב"ם כבר שלל את הפיוט והסתייג ממנו, במסגרת מלחמתו החריפה בהגשמה.

תלמידיו השכלתנים של הרמב"ם כמעט שלא התייחסו ליצירתו של ריה"ל. רק כמאתיים שנים לאחר פטירת הרמב"ם החלו להתחבר פירושים על ספר הכוזרי. אבל גם תופעה זו לא הייתה נפוצה. מדובר בחוג תלמידים מסוים, ליתר דיוק במורה ושלושה תלמידים, שפעלו בפרובנס.⁸ ר' שלמה בן מנחם ותלמידיו עסקו בספר הכוזרי באינטנסיביות. הם ביקשו להציג את החיבור הנאבק בפילוסופיה ככתב רציונליסטי למהדרין. כביכול להחזיר אותו למרכז הדיון הפילוסופי. נקל להבין שלפועלם לא היה המשך. לעומת זאת לחוגי המקובלים חדר ספר הכוזרי במידת מה.⁹

הגותו של ריה"ל החלה להשפיע עם חילופי התרבויות. בתקופת הרנסנס כתב ר' יהודה מוסקאטו פירוש רחב יריעה לספר הכוזרי. לא חלף זמן רב והחלו להיכתב ספרים במתכונתו של ספר הכוזרי. ר' דוד ניטו אף חיבר את 'הכוזרי השני', הקרוי 'מטה דן', ובו חיקה את מבנה הספר. 'כוזרי חדש' חובר גם במאה העשרים בידי ר' יצחק ברויאר. אבל דמותו של הרמב"ם המשיכה להעיב על ריה"ל. כביכול חזר וניעור הוויכוח בין שניהם

6 יהודה הלוי – מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו, תל אביב תשמ"ח.

7 ירושלים תשמ"ו.

8 ראה ד' שורץ, פירוש קדמון לספר הכוזרי: 'חשק שלמה' לר' שלמה בן יהודה מלונגיל, רמת גן תשס"ז.

9 ראה מ' פכטר, "שורש האמונה הוא שורש המרי במשנת ר' עזריאל", קבלה, 4 (תשנ"ט), עמ'

בספרי ההמשך שנכתבו בעקבות כתביהם ('מורה נבוכי הזמן' לרנ"ק, 'מורה נבוכי הדור' לרב משה אביגדור עמיאל ו'מורה נבוכים חדש' לרב אברהם יצחק הכהן קוק, הראי"ה). תפקיד חשוב היה לדמותו של ריה"ל בתחילה הלאומית. שירתו הדתית רווית הגעגועים לציון הייתה מקור השראה, וההגות הציונית הדתית התהדרה לא מעט ברעיונותיו. במיוחד חוג הראי"ה החיה את הפרשנות לרעיונותיו של ריה"ל. הראי"ה עצמו כתב פירוש לפסקאות מתוך ספר הכוזרי, הרב דוד כהן ("הנזיר") חיבר פירוש עקיב לספר,¹⁰ ולאחרונה נכתבו פירושים של רבנים בדור השלישי של החוג, כדוגמת פירושיהם של הרבנים שלמה חיים אבינר ואורי שרקי. ובמחנה החרדי התחבר לקט מדברי הכוזרי לפי נושאים בידי הרב יחזקאל סרנא, ראש ישיבת "חברון". דוק ותמצא: על הרמב"ם נאלץ הראי"ה להגן נגד התקפותיו של ר' זאב יעבץ. לעומת זאת ריה"ל עמד מעל לכל מחלוקת. רק הוגה אחד נרתע מדעותיו של ריה"ל, והוא ישעיהו ליבוביץ. ייחודו של עם ישראל בהגות ריה"ל לא נראה בעיניו, והוא מתח קו ישר בין ריה"ל למהר"ל ולראי"ה. בין כך ובין כך חזרה וניעורה הגותו של ריה"ל בתודעה האידאולוגית של ההתעוררות הלאומית.

המחקר האקדמי דן בערנות ובתנופה בשירתו ובהגותו של ריה"ל. אף כי לא השיג מחקר הכוזרי את חקר הגותו הפילוסופית של הרמב"ם, מחקרים רבים נכתבים חדשים לבקרים על יצירתו של המשורר וההוגה הגדול. קובץ זה הוא בגדר תרומה צנועה להכרת שירתו והגותו של ריה"ל.

העורכים מודים לגב' אורה קובלקובסקי, מרכזת המערכת של מרכז דהאן, על טיפולה המקצועי והמסור. כן תודה להוצאת אוניברסיטת בר-אילן: למנהלת ההוצאה גב' מרגלית אבישר, לגב' ענת גל ולכל צוות בית ההוצאה על היעילות ומאור הפנים, ולמר אמנון ששון, עורך הלשון של הקובץ.

אפרים חזן
דב שוורץ

10 ד' שוורץ וה' כהן (עורכים), הכוזרי המבואר: פירושו של הרב הנזיר (דוד כהן) לספר הכוזרי, ירושלים תשנ"ז-תשס"ב.